

بررسی نشانه معناساختی نمادهای دال بر آداب و رسوم خانقاهی در غزلیات شمس

چکیده

نشانه‌شناسی مطالعه نظام‌مند نشانه‌ها برای دریافت پس‌زمینه‌های گوناگون فکری شاعر یا نویسنده است. نماد و نشانه بیان‌کننده تجربه‌ای غیرمحسوس با قابلیت چندمعنایی و عدم قطعیت مدلول‌ها است؛ از این‌رو نماد، مصادیق متعددی پیدا می‌کند و یگانه راه درک معنی آن، تأویل و تفسیر است. بر این اساس برای رسیدن به معنای نماد، باید از روساخت به ژرف ساخت، با در نظر گرفتن ساختار و بافت متن گذر کرد. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است مولانا شاعری عارف و معناگراست که از نماد برای پرداخت الگوهای فکری خود بهره گرفته است. او به طبیعت و نمادهای طبیعی توجه بسیاری کرده است و با توجه به اینکه در میان مردم و با آن‌ها مانوس بوده سعی کرده است محیط اطراف و زندگی افراد آن زمان را به درستی به تصویر بکشد. نویسندگان با کشف نشانه‌های موجود در متن غزلیات شمس، کوشیده‌اند به لایه‌های متنوع و متضاد فکری مولانا دست یابند و از طریق توانسته‌اند به شخصیت و عرفان مولانا نزدیک شوند و منظور ایشان از هر مطلب را برای عموم مردم روشن سازند.

اهداف پژوهش:

۱. بیان آداب و رسوم خانقاهی از دید نمادین است (به‌عنوان نمادهای عرفانی در غزلیات شمس).
۲. بررسی بازتاب آداب و رسوم صوفیه و نمادهای آن در شعر مولوی.

سوالات پژوهش:

۱. کدام یک از آداب و رسوم خانقاهی بیشترین کاربرد را در غزلیات شمس دارد؟
۲. مولانا به آداب خانقاه به‌عنوان آداب و رسوم طبیعی و رایج نگاه کرده یا از دید نمادین آن را بررسی کرده است؟

کلیدواژه‌ها: معناسناسی، غزلیات شمس، مولوی، نماد، آداب و رسوم.

مقدمه

بشر برای بیان معنی از دلالت‌های زبانی بهره می‌برد. زبان عادی همیشه بر دانش مبتنی است و از راه عقل و استدلال درک می‌شود؛ بنابراین توانایی انتقال معنی را ندارد. به همین سبب از شیوه بیان خاصی برای انعکاس مفهوم استفاده می‌شود که همان نماد است. نماد به چیزی یا عملی گویند که هم خودش باشد و هم مظهر مفهومی فراتر از وجود عینی خودش (صفایی و آلیانی، ۱۳۹۶: ۳۶). نماد را از دو زاویه مختلف می‌توان بررسی کرد: نخست از نظر کسی که آن را به کار می‌برد و دیگر کسی که آن را کشف و فهم می‌کند. درباره نخست، نماد یک ابزار بلاغی است که برای انتقال مفاهیم اصلی به صورت غیرمستقیم به کار رفته است. در وضعیت دوم، نماد ابزار شناسایی کنش روانی و یا روابط عرفانی و رمزی است که به باطن و فهم عمیق متن‌ای انجامد (گاگیوپدرسن، ۲۰۱۵: ۵۸۷).

نمادها به سبب بیان مبهم، تأویل‌پذیری و چندلایگی، جایگاهی مناسب برای توضیح و تفسیر حقایق فراحسی، توصیف‌نشده‌ی و نامحسوس است؛ همچنین هیجان و بی‌خودی نیز شاعر عارف را به سوی استفاده از زبان نمادین هدایت می‌کند. آداب و رسوم اقوام یکی از مسائل مهم در بخش نمادی اشعار می‌باشد. آثار ادبی از جمله منابعی است که می‌توان از طریق آن بسیاری از رویدادهای اجتماعی و فرهنگی ادوار متفاوت آن ملت را یافت. این آثار که از گذشته به یادگار مانده در بردارنده عناصر فرهنگی و از جمله آداب و رسوم متفاوت در هر دوره از ادوار تاریخ است که در کنار موضوع اصلی اثر نمود دارد؛ یعنی نویسنده غالباً بدون عمد و به‌طور غیرمستقیم به بسیاری از این آداب و عادات اشاره می‌کند. شاعر علاوه بر قریحه منحصر به فرد خویش تحت تأثیر محیط است و آن‌طور می‌اندیشد که اقتضای محیط و زمانه اوست (تاج‌دیتی، علی؛ ۱۳۸۸: ۷۶). این مطالعه در نظر دارد معناشناختی نمادهای دال بر آداب و رسوم خانقاهی در غزلیات شمس را بررسی کند و همچنین آیا مولوی نیز صرفاً به این دلیل که خواه‌ناخواه تحت تأثیر محیط و جامعه خویش است، بازتاب‌دهنده آداب و رسوم زمان خود است یا از اشاره کردن به آداب و رسوم در متن آثار خویش و از جمله غزلیات، غایتی را دنبال می‌کند؛ به عبارتی آیا کاربرد آداب و رسوم در غزلیات آگاهانه است یا ناخودآگاه؟

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی به رشته تحریر درنیامده است. با این حال تفحصاتی در انواع آداب و رسوم در غزلیات شمس انجام شده است. روحانی و فلاح (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «انواع آداب و رسوم در دیوان شمس و تحلیل انگیزه‌های آن» به آداب و رسوم درباری، اجتماعی و صوفیانه اشاره کرده است. لذا نوشتار حاضر بر آن است تا به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی این موضوع بپردازد.

نتیجه‌گیری

مولانا شاعری عارف است و توجه بسیار او به محیط طبیعی و ظرایف و دقایق آن، بستری برای پردازش مفاهیم او ایجاد کرده است. مهم‌ترین اثر ایشان دیوان شمس و مثنوی می‌باشد. با اینکه دیوان شمس در قالب غزل سروده شده و اثری عرفانی است و بازتاب‌دهنده افکار و تجربه عرفانی و احساسات و جوشش‌های درونی مولوی است. نتایج این مطالعه نشان داد که انواع این آداب و رسوم غالباً جنبه ابزاری داشته و به‌طور غیرمستقیم و در کنار موضوع اصلی اثر و در جهت القای بهتر مقاصد و معانی گوینده و به دلایل و انگیزه‌های عرفانی و هنری به‌کار گرفته شده است. مولانا معمولاً از پدیده‌هایی بهره می‌جوید که مستقیماً از خود طبیعت گرفته شده‌اند؛ اما گاه نیز از عناصری استفاده می‌کند که با واسطه به طبیعت مربوطند. آب و وابسته‌هایش بیشترین نقش را در جریان نمادسازی مولانا ایفا می‌کنند. بررسی تحقیقات نشان داد که خرجه در دوره سبک عراقی از جمله دیوان شمس مولانا حتی به آداب و رسوم و محل اجرای آداب و رسوم خاص عرفا و صوفیان مانند خرجه‌سوزی، خرجه دری، خرجه دادن، خرجه انداختن و ... می‌توان اشاره کرد. از دیدگاه مولانا در دیوان شمس می‌توان گفت فقر از منظر عرفای مذکور، عبارت است از عدم التفات به ماسوی الله و نیازمندی در برابر حق تعالی و اینکه سالک به فقر خود که صفت ذاتی انسان است اقرار نماید. توکل، اعراض از اسباب و وسایط دنیوی، ایثار و بخشش مال و رفتار و محو صفات از نظر این عارف از ویژگی‌های بارز فقرای صادق محسوب می‌شود. از دیدگاه مولانا مقام فقر، مقام ایمنی از جمیع مهالک نفسانی است و معتقد است که در پناه آن انسان از مفاک هلاک نجات می‌یابد. وی فقر را عدم التفات به مال و ثروت دنیایی و راه رها شدن از خواسته‌ها، تهی شدن از همه خواهش‌های نفس و ترک تمام آرزوها و کام آدمی می‌دانند. همچنین بررسی معنای عشق و معشوق در غزلیات شمس مولانا نشان داد که مفهوم‌سازی عشق در غزلیات شمس با کاربست حوزه‌های مبدایی مانند کلید، راه بیانگر متأثر بودن مولانا از گفتمان دینی و قرآنی است؛ زیرا در هر دو اثر، استعاره کلان خداوند معشوق است وجود دارد؛ می‌توان گفت مبنای شکل‌گیری آن افزون بر تجارب عارفانه و دیدگاه عاشقانه مولانا به عرفان قرآنی است. همچنین بررسی مراسم عروسی و سوگواری در غزلیات شمس نشان داد که مردم ایران در آن زمان برای مراسم و سوگواری آداب و فرهنگ خاص خود را داشتند و نظافت برایشون بسیار با ارزش بوده است.

منابع و مأخذ:

ابدالی، فرهاد؛ نجومیان، امیرعلی. (۱۳۹۲). «خوددو سازی تقابل دوگانه حافظ/زاهد در غزلیات حافظ، خوانشی دریدایی»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۴۱، ۲۲-۱۲.

تاجدینی، علی. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها و نشانه‌ها در اندیشه مولانا، چاپ دوم، تهران: سروش.

رستگار، مرضیه. (۱۳۹۰). آداب و رسوم خانقاهی در آثار عطار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی.

روحانی، رضا؛ فلاح، بتول. (۱۳۹۲). «انواع آداب و رسوم در دیوان شمس و تحلیل انگیزه‌های آن»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۴۱، ۵۵-۲۳.

زرقانی، سید مهدی. (۱۳۸۵). «تأویل غزلی از مولانا براساس نظریه یونگ»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مشهد، شماره ۱۵۲، ۱۱۴.

سجادی، سید ضیاءالدین. (۱۳۷۴). فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی، ج ۲، تهران: زوار.

شغیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). زبور پارسی (نگاهی به زندگی و غزل‌های عطار)، تهران: آگاه.

صفایی، علی؛ آلیانی، رقیه. (۱۳۹۴). «تحلیل الگوهای فکری مولوی در نمادپردازی‌های حیوانی»، مطالعات عرفانی (مجله علمی و پژوهشی) دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، شماره ۲۲، ص ۱۴۷.

صفایی، علی؛ آلیانی، رقیه. (۱۳۹۶). «نشانه‌شناسی نماد حیوانی باز در غزلیات شمس». پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، شماره اول، پیاپی ۳۲، صص ۳۶-۱.

فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۸۲). شرح مثنوی شریف، انتشارات علمی و فرهنگی.

مولوی بلخی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۸۶). کلیات دیوان شمس تبریزی، با مقدمه بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ سوم، تهران، انتشارات میلاد.

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۵۷). کلیات شمس یا دیوان کبیر؛ با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، ج ۱-۱۰، تهران: امیرکبیر

Gagiu Pedersen, Elena (۲۰۱۵). Semantics of the symbol: main theories about the symbol and the themes of symbols in Alexandru Macedonski's poetry. Social and Behavioral Sciences ۱۸۰ (۲۰۱۵) ۵۸۶ – ۵۹۲.